

15. Замечания на проект общего Устава императорских российских университетов. – Санкт-Петербург: Тип. Импер. АН, 1862. – Ч. 2. – 533 с.
16. Валькова О.А. Дискусия о высшем женском образовании в Московском университете (1861 г.) // НТМ – 2006. – № 4 // <http://vivovoco.rsl.ru/VV/JOURNAL/VIET/BABES> (на 02.07.2010).
17. Джаншиев Г. Эпоха великих реформ. – Москва: Тип. Тов-ва И.Н. Кушнарев и К, 1900. – 820 с.
18. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России 1856–1880. – Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1901. – 648 с.
19. Кимбелл Э. Русское гражданское общество и политический кризис в эпоху великих реформ. 1859–1863 // Великие реформы в России. 1856–1874 / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – Москва: Изд-во Московского ун-та, 1992. – С. 260–282.
20. По поводу женского адреса, поданного г. Министру народного просвещения в г. Харькове // Журнал Министерства народного просвещения. – 1870. – № 10. – С. 269–274.
21. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі. – Ф. 733, оп. 191, спр. 198.
22. Там само. – Спр. 318.
23. А.Ш. Два года в Гельсингфорском университете: Из воспоминаний женщины-врача // Вестник Европы. – 1882. – № 2. – С. 538–568.
24. Толстой И.И. О совместном высшем образовании // Труды I Всероссийского съезда по образованию женщин, организованного Российской лигой равноправия женщин в Санкт-Петербурге. – Санкт-Петербург: Тип. Одиной тюрьмы, 1914. – Т. 1. – С. 14–19.
25. IP НБУВ. – Ф. 66, № 316.
26. Мемуары графа И.И. Толстого. – Москва: Индрик, 2002. – 464 с.
27. Иванов А.Е. "Женский вопрос" в российских университетах в начале XX в. // О благородстве и преимуществе женского пола: из истории женского вопроса в России. Сб. научных трудов / Сост. Р.Ш. Ганелин. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 117–129.
28. Женский вопрос в Государственной Думе. Из стенографических отчетов о заседаниях Государственной Думы. – Санкт-Петербург: Н.Н. Фридрих, 1906. – 45 с.
29. Державний архів Харківської області. – Ф. 667, оп. 286, спр. 144.
30. Покровская М.И. Женщины в русских университетах // Женский вестник. – 1908. – № 7–8. – С. 217–219.
31. Вопрос о допущении женщин в университеты // Право. – 1915. – № 32.
32. О приеме лиц женского пола на отдельные факультеты некоторых Императорских российских университетов // Там само. – № 49.

Аннотация. Драч О.А. *Женщины и российские университеты: позиция имперской власти (вторая половина XIX – начало XX вв.). Рассмотрены вопросы допуска женщин в университеты Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв. Основное внимание обращено на освещение позиции правительства, должностных лиц и общественности касательно проблемы.*

Ключевые слова: образование, университеты, женщины, правительство

Summary. Drach O.O. *Women and Russian Universities: the Position of Imperial Power (the second half of the 19th – early 20th century).* The article tackles the problem of the admission of women to universities in the Russian Empire in the second half of the 19th – early 20th century. The author focuses on the attitude of the government, officials and public to this issue.

Key words: education, university, women, government

УДК 327:339

С.В. Корновенко

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМЕЛЬНОЇ КОМІСІЇ О. БИЛИМОВИЧА – В. ЧЕЛІЩЕВА (ЛІПЕНЬ – ЛИСТОПАД 1919 р.), НЕУРЯДОВІ АГРАРНІ ІНІЦІАТИВИ ГРУДНЯ 1919 – БЕРЕЗНЯ 1920 рр.

Статтю присвячено дослідженню маловідомих аспектів аграрної політики уряду А. Денікіна. На основі опрацювання раніше невідомих історичних джерел проаналізовано роботу та результати діяльності земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева (липень – листопад 1919 р.), зміст неурядових ініціатив грудня 1919 – березня 1920 рр.

Ключові слова: уряд А. Денікіна, земельна комісія О. Билимовича – В. Челіщева, аграрні ініціативи

Революційні події 1917–1920 рр. в Європі з усією очевидністю засвідчили важливість аграрного аспекту у внутрішньоекономічній політиці урядів як країн Центральної та Південно-Східної Європи, так і тих, що претендували на перемогу у братовбивчій громадянській війні на постімперському російському просторі. У цьому відношенні не стала

винятком Особлива нарада як орган цивільної влади Білого руху Півдня Росії. В українській і зарубіжній “революціології”, аграрній історіографії політика Особливої наради, діяльність земельних комісій із напрацювання законодавства щодо проведення аграрної реформи знайшли належне висвітлення [Див. 1]. Водночас, констатуючи серйозні досягнення науковців, зауважимо, що окремі аспекти аграрної політики уряду А. Денікіна дотепер залишаються мало проясненими. Насамперед це стосується роботи та результатів діяльності земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева (липень – листопад 1919 р.), змісту неурядових аграрних ініціатив грудня 1919 – березня 1920 рр. У запропонованій статті автор ставить за мету з’ясувати ці малодосліджені сюжети. Об’єкт вивчення – розробка представниками цивільних властей білих проектів аграрних реформ; предмет – напрацювання земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева (липень – листопад 1919 р.), неурядові аграрні ініціативи грудня 1919 – березня 1920 рр.

У липні 1919 р. земельна комісія під головуванням В. Колокольцова завершила розроблення засад аграрної реформи уряду А. Денікіна. Головнокомандувач Збройними Силами Півдня Росії відхилив запропонований нею проект. В. Колокольцов подав у відставку, яку А. Денікін задовольнив. Преса, громадськість по-різному поставилися до відставки В. Колокольцова та подальшого розвитку подій. Поширювалися різноманітні чутки, які лише підігрівали інтерес публіки до розроблення основних положень аграрної реформи. Під час обговорення різних кандидатур на посаду голови земельної комісії нового скликання члени Особливої наради, А. Денікін зупинилися на двох особах – О. Билимовичі та В. Челіщеві як співголовах. Зауважимо, що радянські історики припускалися помилки, стверджуючи, що неприйняття великими землевласниками “Декларації” стало причиною створення земельної комісії, яку очолили О. Билимович та В. Челіщев [2, 139]. Насправді причина полягала в іншому: А. Денікін розцінив проект В. Колокольцова як занадто консервативний, такий, що потребує серйозного доопрацювання з більшим урахуванням економічних інтересів селян, зокрема, потреб у землі. О. Билимович до свого призначення обіймав посаду начальника Управління землеробства і землевпорядкування (далі – УЗіЗ), В. Челіщев – начальника Управління юстиції, належав до партії кадетів. Діяльність очолюваної ними комісії ознаменувала черговий етап у розробленні основ аграрної реформи за А. Денікіна, що тривав упродовж липня – листопада 1919 р.

Її склад зазнав пертурбацій. До неї було кооптовано М. Ковалевського (голова аграрно-землевпорядної комісії), М. Челінцева (вчений-аграрник, професор Харківського університету), А. Лебедева (начальник Управління торгівлі та промисловості), В. Носовича (новопризначений начальник Управління внутрішніх справ) [3, 2–7].

Огляд тогочасної періодики дає підстави стверджувати, що для широкої громадськості неабиякий інтерес являла фігура О. Билимовича – університетського, громадського діяча, співробітника “Киевлянина”, представника правого табору політичних сил, до якого, як вважали кореспонденти газет, що виходили на підвладних Білому руху Півдня Росії територіях, належав В. Колокольцов [4]. У зв’язку із цим висловлювалися припущення, які можна об’єднати у дві групи: перша – О. Билимович продовжить політику свого попередника; друга – відійде від вузьких станових інтересів великих землевласників і запропонує інший варіант реформи [5].

Новопризначене керівництво земельної комісії активно співпрацювало з представниками періодичної преси, викладаючи своє розуміння завдань, що перед ними стояли, основний зміст запланованих аграрних нововведень, залучало до співпраці інтелігенцію. Порівняно з роботою земельної комісії В. Колокольцова, діяльність земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева мала, можна сказати, публічний характер. Отак, у інтерв’ю кореспонденту “Киевской жизни” В. Челіщев чітко окреслив ті моменти, що, на його думку, повинні міститися в доопрацьованому “Земельному положенні”, а також визначив його призначення. Передусім повинно бути однозначно вирішено, яка кількість землі та якої категорії підлягає відчуженню. По-друге, яка кількість землі та якої категорії не відчужується. По-третє, порядок переходу угідь від колишніх до нових власників [6]. Справді, якщо проаналізувати “Земельне положення”, розроблене земельною комісією на чолі з В. Колокольцовим, то стане очевидним, що саме наведені вище пункти були його слабкими місцями.

Були оприлюднені й інші моменти, пов’язані зі змінами в аграрному секторі. Зокрема, керівництво земельної комісії в оновленому складі в основу аграрної реформи планувало

покласти, як і за В. Колокольцова, принцип добровільного переходу землі від попередніх до нових власників. В. Челіщев також розкрив джерело фінансування реформи. Ним, як це і передбачалося "Тезами...", розробленими земельною комісією під головуванням В. Колокольцова, мав стати Державний Земельний Банк, утворений за рахунок злиття Селянського і Дворянського банків. Однак новопризначеними співголовами земельної комісії на нього покладалася функція, дещо відмінні від тих, що містилися в "Тезах...": 1) оцінювання землі, яка підлягала купівлі-продажу; 2) розподіл угідь, що внаслідок добровільного чи примусового відчуження перейдуть до банківського земельного фонду; 3) визначення максимального та мінімального розмірів ділянок, які могли придбати селяни у банка.

Згідно з проектом О. Билимовича – В. Челіщева, селяни могли купувати землі, які в результаті відчуження переходили до створеного з них державного земельного фонду [7, 84 – 85]. Такий фонд створювався і при Державному земельному банку: ліси, луки, орні землі, малоземельні та непридатні для обробітку угіддя тощо. Свої функції банк вбачав у тому, щоб визначити угіддя, котрі підлягали/не підлягали парцеляції [8].

Позаяк банк здійснював продаж землі селянам, то до його компетенції входило і визначення максимальних площ, які могли купити селяни. Так, для Полтавщини, Харківщини та Київщини вони обмежувалися 6–8 десятинами. Свою позицію банкіри обґрунтовували тим, що: 1) якщо зменшити цей максимум, то відбудеться механічне дрібнення банківського земельного фонду на ділянки, розміри котрих не дозволять створити самостійних селянських господарств; 2) якщо збільшити цей максимум, то значна частина потенційних селянин-покупців через відсутність вільних для купівлі угідь позбавиться можливості облаштувати власне господарство, тоді як ті, хто придбав, будуть мати надлишок [8].

Відтак Державному земельному банку відводилася важлива роль у проведенні реформи, розробленої земельною комісією О. Билимовича – В. Челіщева, проект якої підписав А. Денікін. Він мав оцінювати землю, що підлягала продажу; розподіляти на парцелярні/непарцелярні угіддя, що складали земельний фонд банку; визначити максимальні/мінімальні розміри ділянок, які могли купити селяни.

Цікаво, що, як за П. Скоропадського, так і за А. Денікіна посаду керуючого установою обіймав Р. Будберг. Представники Гетьманату, як і Білого руху Півдня Росії, відводили Державному земельному банку важливе місце у проведенні аграрної реформи. 23 серпня 1918 р. (за іншими даними, 16 липня 1918 р.) [9] було затверджено статут банку, а його діяльність розпочалася 1 вересня 1918 р. [10]. Згідно зі змістом цього документа, він мав виконувати основне завдання – створювати міцні дрібні селянські господарства, надавати їм усіляку підтримку в підвищенні їхньої продуктивності праці. З цією метою банком надавалися позички терміном від 14 до 66,5 років [11]. Банк за свої кошти купував землі, здійснював їхню парцеляцію, продаж. Ціноутворенням ділянок займалася спеціальна комісія, операції купівлі-продажу регулювалися Радою банку та затверджувалися міністром фінансів за згоди міністерства земельних справ. До компетенції банку належали наступні питання: перевірка та оцінка висновків у справах купівлі, використання та ліквідація маєтків; визначення форм правління землями, що належать банку [12].

Незважаючи на низку спільних моментів (підтримка міцних одноосібних господарств, їхнє кредитування), що мали місце в діяльності обох банків, існували й серйозні відмінності: 1) за П. Скоропадського банк сам створював свій земельний фонд шляхом купівлі землі в необмеженій кількості, а за А. Денікіна – оцінював, розподіляв, продавав ті угіддя, що внаслідок відчуження переходили до банківського земельного фонду; 2) за гетьмана банк лише перевіряв висновки у справах купівлі, а за Головнокомандувача – розробив методіку оцінювання, сам її здійснював; 3) ціноутворення, що здійснював банк за А. Денікіна, було більше позбавлене бюрократизму, ніж за П. Скоропадського. Це дає підстави стверджувати, що урядовці Особливої наради, врахувавши уроки Гетьманату, значно розширили коло компетенції банку і намагалися якомога більше пристосувати їх до потреб реальності.

Одним із актуальних питань, що активно обговорювалося членами Особливої наради, пресою, громадськістю, була проблема методів оцінювання угідь, відчужених у великих землевласників, що підлягали продажу селянам. До революції застосовувалися різні підходи, сутність котрих зводилася до визначення чистої прибутковості десятини за 3–5 років, котра капіталізувалася в певний відсоток. Проведені підрахунки корелювалися регіональними ринковими цінами на землю. Однак за умов, що склалися в аграрному секторі на територіях

Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній у 1919 р., такий підхід нереально було застосувати. З іншого боку, без оцінювання землі унеможливлувалися як її продаж, так і проведення власне аграрної реформи.

Члени підкомітету земельної комісії виступали за активне надання селянам кредитів, аби ті могли купувати додаткові площі землі, насамперед ішлося про іпотечний кредит. Передбачалося, що його запровадження, по-перше, розширить коло потенційних покупців, по-друге, певною мірою сприятиме відновленню кредитно-фінансової системи. До обговорення було запропоновано три варіанти: 1) випуск кредитних білетів у паперовій валюті; 2) випуск кредитних білетів у золотій валюті; 3) випуск кредитних білетів у хлібній валюті [13]. Під час дискусії щодо цих пропозицій було проаналізовано їхні слабкі та сильні сторони, можливі позитивні та негативні наслідки від їхнього запровадження. Так, було відзначено нереалістичність першого варіанта, бо знецінення рубля відбулося більше, ніж у понад 20 разів, а тому потрібно було б на колосальну суму випустити кредитні білети, що значно ускладнювало їхнє розміщення на внутрішньому валютному ринку. До того ж, курс цих білетів був би незначним, що могло лише посилити інфляцію на внутрішньому і, можливо, на зовнішньому валютному ринках. Економічно доцільнішим був другий варіант у зв'язку з тим, що випуск кредитних білетів у золотій валюті за умов її стабільності, позбавлений недоліків, властивих кредитним білетам, випущеним у паперовій валюті. Однак, з іншого боку, така емісія була б доцільною, якби ці кредитні білети були розміщені на закордонних ринках. Цілком зрозуміло, що як перший, так і другий варіанти дали б бажаний позитивний ефект за умов мирного часу, коли функціонує налагоджена фінансова система, крос-курсів коливання незначні. Натомість, реальності революції та громадянської війни 1919 р. була іншою. Через це учасники обговорення висловилися за відмову від двох цих варіантів.

Щоправда, дебати на цьому не припинилися. Зокрема, О. Анциферов висловився за реалізацію третього варіанта, за яким критерієм цінності пропонувалося обрати вагову одиницю хліба: пуд жита або пуд пшениці. У такий спосіб вартість землі визначалася б середньою прибутковістю, яка обраховувалася в пудах зерна. Передбачалося, що вона капіталізується у відповідних пропорціях за такою схемою. Чистий прибуток перемножувався при капіталізації з 4% на 25, із 5% на 20, із 6% на 16 2/3 тощо. У результаті досягався той же результат, така ж вартість, що й до революції. Іншими словами, за цим варіантом десятина землі оцінювалася у 400/500/600 “пудів пшениці”. Відповідно до цього, випускалися кредитні білети вартістю 100/1000/10000 “пудів пшениці”, що давали прибутку в 5/50/500 пудів. Власники цих паперів через Державний земельний банк отримували гонорар або натурою, або грошима за ринковою ціною хліба на момент виплати. Покупець землі, який звертався до банку за іпотечним кредитом, також сплачував свої борги в натурі або грошима [13].

На наш погляд, цей варіант був ліпшим за два попередні. Однак, його застосування могло б зумовити негативні наслідки. По-перше, мова йде про те, що ціни на хліб прив'язувалися до ринкової кон'юнктури, а не до твердих цін. Перший, як засвідчили події 1917–1919 рр., не були властиві ознаки стабільності. Тому селяни, з одного боку, могли переоплатити за землю, а колишні власники – недоотримати. По-друге, ніхто не запропонував підрахувати можливі збитки селян від конвертації натурі у гроші та навпаки.

Цікавий погляд на механізм оцінки та купівлі-продажу землі виклав О. Мануїлов. Він був переконаний у тому, що селяни прагнуть купити землю за гроші, які у них є. На його думку, коштів у тих, хто бажає купити землю, достатньо. Однак вони акумульовані в паперових грошах, які знецінені, а тому не можуть зацікавити поміщиків, що хотіли б продати землю [14].

Не можна не погодитися з цим автором у тому, що у такий спосіб утворювалася патова ситуація, яка могла звести нанівець ініціативи уряду А. Денікіна з проведення аграрної реформи. Селяни мали можливість і бажання придбати наділи, однак поміщики відмовлялися від продажу землі у знецінених рублях.

Вихід із цього становища вбачався в організації добровільного продажу приватновласницьких земель так, аби у великих землевласників з'явився стимул їх продавати. О. Мануїлов пропонував схему – великих землевласників заздалегідь ставили до відома, що у випадку їхньої відмови добровільно продати землю, вона буде відчужена в

них за винагороду, розміри якої визначатимуться владою [14]. На жаль, при цьому не було чітко визначено ціни землі. Формула "добровільний продаж", на наш погляд, абстрактна і не конкретизує, не регулює взаємин селян із поміщиками під час торгів.

Активну участь в обговоренні механізмів оцінювання, купівлі-продажу землі брала громадськість, приміром Київське товариство сільського господарства (частково про його ставлення до "Декларації..." вже йшлося у попередньому підрозділі). 29 вересня 1919 р. у Києві відбулася нарада, на порядку денному якої стояли різні питання. Зацікавлення викликає доповідь професора К. Воблого, в якій він висловив думку про те, як організувати відчуження та продаж землі. Активність у цьому процесі, зазначав доповідач, має виявити влада. Відчужені землі повинні перейти у власність держави, а потім продаватися селянам за умови сплати власникам по 135 руб. золотом за десятину. Така сума була середньою ціною 1914 р. Або ж, пропонував далі К. Воблий, держава випускає довгострокові зобов'язання банку, підкріплені іноземною валютою. За його підрахунками, казна сплатила б близько 5–6 млрд руб., тобто в середньому 5–6 тис. за десятину. А селяни, зазначав доповідач, готові заплатити й 15 тис. руб. за десятину. Враховуючи це, ні поміщики, ні казна не програли б. Більше того, певною мірою була б оздоровлена й фінансова система [15].

Важко відмовити К. Воблому в аргументованості його позиції, проте сума, яку рекомендував професор, була реальна для 1914 р., коли країна ще мала показники довоєнного економічного розвитку.

До розроблення та обговорення проекту аграрної реформи, що напрацьовувала земельна комісія О. Билимовича – В. Челіщева, долучалася інтелігенція. В одній із публікацій І. Невича з'ясовано соціальну структуру населення Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під управлінням Білого руху Півдня Росії, обґрунтовано значення аграрного питання для селян регіону, зіставлені засади вирішення аграрної проблеми Особливою нарадою та радянським урядом. Небезпідставними були його судження з приводу того, що аграрне питання для країни, в якій 90% мешканців займається землеробством, є не просто актуальним, а й таким, від вирішення якого залежить політична перспектива тієї чи іншої влади. Він схвалив основну ідею реформи – збільшення розмірів земельних ділянок селян-одноосібників за рахунок продажу їм надлишків угідь, відчужених у великих землевласників. При цьому публіцист гостро розкритикував наміри Особливої наради остаточно вирішення земельного питання відкласти до скликання Установчих Зборів. На наш погляд, він цілком слушно зауважив, що така позиція уряду А. Денікіна може призвести до негативних наслідків: селянського антибілогвардійського руху опору. І. Невич закликав урядовців не повторювати помилок О. Керенського, П. Скоропадського [16–17].

В іншій статті він звернув увагу на недоліки в роботі цивільної влади на місцях. Журналіст указував представникам Особливої наради на серйозну проблему, що мала місце, – відірваність влади від тилу. Стрімке просування Добровольчої армії до Москви різко контрастувало з повільністю цивільних властей в облаштуванні тилу (насамперед мова йшла про оргзаходи з підготовки аграрної реформи): "Адміністрація на місцях відсутня. Ніякої агітації не проводиться... За сучасних умов село, як і природа, не терпить порожнечі. Там, де немає агентів Добровольчої Армії, там обов'язково будуть агенти Троцького й Петлюри" [18]. Крім цієї, він розкривав ще одну небезпечну, конфліктогенну проблему – спроби поміщиків збройно відновити свої права на землі, відібрані в них у різний час різними владами. Він закликав їх не робити цього, бо селянство на насилля відповість опором, що призведе до краху не лише білогвардійської влади, а й білої ідеї в цілому. Потрібно зазначити, що до таких міркувань цього автора прислухалися можновладці. Спеціальним наказом генерала А. Денікіна поміщикам заборонялося відновлювати свою власність на землю, а офіцери, підрозділи яких були задіяні в цьому, суворо каралися [19].

У властивій для нього манері журналіст підняв ще одну зловідому тогочасну проблему – реквізицій. Він справедливо звернув увагу командування ЗСПР на необхідність удосконалення системи продовольчого забезпечення армії. Певною мірою пророче І. Невич указував на те, що реквізиції, до яких удавалися військові, негативно позначаються на ставленні селян до добровольців [20]. Невдовзі А. Драгомиров видав наказ про заборону безкоштовних реквізицій, а генерал О. Бреслер – інструкцію, на підставі якої продовольчі комісії мали забезпечувати ЗСПР продовольством, фуражем тощо. Цими документами регламентувалися

стосунки населення та армії у забезпеченні військових продовольством, тягловою силою тощо [21].

Реальний стан справ у сільському господарстві Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, критика урядової аграрної політики, поміщиків – наскрізні ідеї публікацій В. Шульгіна. Незважаючи на те, що цей автор відомий як прихильник білої моделі державності, він засуджував Особливу нараду за повільне реагування на потреби селянства. Серед причин такої ситуації виокремлював кадровий голод: “Революційна демократія не висунула жодного працівника, здатного за сучасних умов ефективно управляти державною машиною. Довелося звернутися до “старих бюрократів” і діячів... Підсумок: нових людей немає, а старих мало, вони занепали духом... Цим пояснюється те, що тил відстає від фронту” [22]. У цьому його думки певною мірою співзвучні з ідеями І. Невича. Розмірковуючи над змістом подій революції та громадянської війни, які зачепили все суспільство, зокрема й селянство, журналіст не знімав за це провини з жодної верстви: “Винні ми всі”. Він вимагав від урядовців “не ображати землероба”, бо в тому, що сталося, він винен найменше. На думку В. Шульгіна, селянин – герой, який, незважаючи на все, “у тумані кривавих нещастя залишився на своєму посту” і продовжує обробляти землю [23]. Публіцист виступив також за те, щоб “квіти дворянської оранжереї” поступилися місцем селянським городам. Цікавими були його рекомендації членам земельної комісії з приводу того, щоб у проекті майбутньої реформи були представлені й інтереси тих, хто воював або загинув у лавах Добровольчої армії: “Право купувати землю повинно надаватися тим, хто жив і помирав за Росію, і сім’ям тих, хто загинув. Зрозуміло, що в тому випадку, якщо ці особи здатні господарювати на землі” [24].

Доречними, такими, що не втратили значення й у наш час, були рекомендації професора В. Плетньова щодо потреби інтенсифікації сільського господарства. Він вважав за корисне розробити програму довгострокового кредитування аграрного сектору, розвивати агрономію, державний протекціонізм тим галузям промисловості, що випускали реманент [25]. Такі міркування знайшли свого адресата. Особлива нарада прийняла рішення й виділила 25 млн руб. на ці цілі [26].

У листопаді 1919 р. комісія О. Билимовича – В. Челіщева завершила роботу над основними положеннями аграрної реформи Особливої наради. На розсуд А. Денкіна, громадськості було представлено три основні документи: “Нові правила про позики на сільгосппокращення”, “Положення про відновлення прав власності на землю”, “Земельне положення”. “Новими правилами про позики на сільгосппокращення” регулювалися напрями, розміри та механізм кредитування інтенсифікації сільського господарства. Кредити видавалися на: 1) осушувальні, зрошувальні сільськогосподарські роботи, укріплення берегів річок, ярів тощо; 2) насадження лісів; 3) садівництво, виноградарство, хмільництво; 4) розчищення непридатних для обробітку земель; 5) облаштування хутірських господарств та розселення селян у межах надільних угідь; 6) будівництво приміщень для сільськогосподарських потреб; 7) облаштування невеличких підприємств для переробки сільгосппродукції: сироварень, олійниць, млинів, сушок тощо; 8) придбання племінного поголів’я худоби. Розміри кредиту на облаштування переробних сільгосппідприємств не могли перевищувати 5000 руб. на одне підприємство. 3000 руб. міг отримати на придбання племінної худоби селянин, що вже займався скотарством. Кредити видавалися терміном від 20 до 30 років. До 30 років кредитувалося, наприклад, насадження лісів. Розмір кредиту не міг перевищувати 75% вартості удосконалення, яке фінансувалося в такий спосіб. Кредити у розмірі до 500 руб. видавалися місцевими губернськими комітетами, надання кредитів на суму понад 500 руб. розглядалося комітетом у справах позик на сільськогосподарські покращення при відділі сільськогосподарської економіки та сільськогосподарської статистики. Процентні ставки за кредитами визначалися відповідно до тих робіт, які планувалося проводити на кредитні кошти. Вони коливалися від 2% до 4%. Найнижчими були процентні ставки за кредитами, що видавалися на проведення робіт із укріплення берегів річок, ярів – 2% річних. Причому як одноосібним господарям, так і земствам, товариствам. Робили це під заставу майна (рухомого та нерухомого), цінних паперів, землі тощо. Фінансова спроможність клієнта ретельно перевірялася, на підставі чого і приймалося відповідне рішення [27, 15].

У принципі, як свідчить зміст "Нових правил про позики на сільгосппокращення", уряд створював сприятливі умови для підвищення інтенсифікації сільського господарства.

"Положення про відновлення прав власності на землю" у редакції земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева складалося з чотирьох частин, перша з яких була поділена на окремі пункти [28, 1].

Зіставлення цього проекту з іншим варіантом законопроекту в інтерпретації земельної комісії В. Колокольцова, дає змогу стверджувати незначне розходження в їхньому змісті. Примірник О. Билимовича – В. Челіщева його авторами було дещо модифіковано у напрямку зменшення кількості положень, мінімальної редакції зазнав зміст самих пунктів.

Відповідно до змісту оновленого й удосконаленого "Земельного положення", Новоросійська, Харківська та Малоросійська губернії, що перебували під контролем ЗСПР, поділялися на п'ять категорій за принципом щільності населеності та землезабезпеченості. Для кожної з них визначалася норма землі, що залишалася за колишніми власниками.

Угоди між новими та колишніми власниками уклалися на добровільних засадах протягом двох років. Лише після цього розпочиналося примусове відчуження надлишків. У районах із високорозвиненою землекультурою за колишніми власниками залишалося не більше 100 дес. Ця норма зростала у місцевостях із гіршим її рівнем, але в будь-якому разі вона не могла перевищувати 400–500 дес. Усі ґрунти, що відчужувалися, надходили до державного земельного фонду, з якого розпродавалися передусім тим, хто безпосередньо займався землеробством, як правило, місцевим селянам. Розмір придбаної ділянки не міг перевищувати 25 дес. Для відшкодування заподіяних поміщикам збитків, держава випускала білети довгострокової закордонної позички, забезпечені золотом і валютою [29, 84–85].

Для порівняння, у Румунії національний уряд задекларував і провів аграрну реформу, в основі якої лежав принцип відчуження земельної власності у поміщиків. За колишніми власниками, враховуючи регіональні особливості, залишалося у середньому 100 дес. землі. Надлишки, відповідно до декрету короля Румунії, було націоналізовано. З них утворили загальнодержавний земельний фонд, з якого ґрунти за плату передавали у власність селянам, бажаючим розширити площі власного землеволодіння [30, 29–30].

У Чехословаччині за власниками зберігалася у середньому 150 дес. [32]. За польськими поміщиками, після відчуження за плату, залишалося від 75 до 300 моргів (1 морг = 0,5 дес.). Критерієм розміру відчуження, а також залишку у Польщі був не рівень родючості землі, як за проектом О. Билимовича – В. Челіщева, а віддаленість цих угідь від адміністративних, промислових, торговельних центрів. Розподілу не підлягали ліси. Вони переходили у власність республіки. У культурних господарствах могло залишитися і понад 215 моргів землі [16].

Естонська влада, на відміну від уряду Польщі та А. Денікіна, в основу аграрної реформи поклала не принцип відчуження за плату, а експропріацію. Їй підлягали 1/3 поміщицької земельної власності. Решта було обкладено 10% податком від її вартості. У випадку, коли дідич відмовлявся сплачувати визначений урядом розмір податку, його власність відбирали. Однак за неї він отримував відшкодування за цінами довоєнного часу [32].

Узагальнюючи та зіставляючи європейський досвід вирішення аграрного питання з намірами керівництва Білого руху Півдня Росії, констатуємо: по-перше, у всіх випадках його вирішували шляхом відчуження або експропріації частини великого землеволодіння; по-друге, наділення селян додатковими площами угідь (вони не могли перевищувати 25 дес.) скрізь відбувалося за платню; по-третє, розміри невідчужуваних земель, із урахуванням відповідних регіональних особливостей стосовно якості та родючості ґрунтів, рівня інтенсифікації сільського господарства, земельного дефіциту на одне селянське господарство і т. ін., коливалися приблизно в однакових межах; по-четверте, політичне та економічне майбутнє реформатори однозначно пов'язували з інститутом приватної власності на землю, економічно розвиненим аграрним сектором економіки, рентабельними одноосібними селянськими господарствами. Селянство розумілося як гарант таких перспектив.

Зіставлення проектів аграрної реформи земельних комісій під головуванням В. Колокольцова і О. Билимовича – В. Челіщева дає змогу стверджувати, що другий якісно вирізнявся від першого щодо відповідності селянським устремлінням володіти землею. У ньому більшою мірою йшлося не про те, як зберегти, а як зменшити велике поміщицьке та казенне землеволодіння на користь одноосібних селянських господарств, в який спосіб

інтенсифікувати дрібне селянське одноосібне господарство. Цей же проект цілком відповідав і триєдиній меті, якої планував досягти А. Денікін під час реалізації земельної реформи. Впровадити його мали відразу після звільнення від більшовиків Москви. У такому сенсі складно погодитися з твердженням Г. Іоффе про те, що аграрний законопроект, розроблений земельною комісією під головуванням О. Билимовича – В. Челіщева, був пропоміщицьким [33, 250]. Не витримує критики і позиція авторів багатотомної “Истории гражданской войны в СССР”, які доводили, що цей проект зводився до відновлення поміщицького землеволодіння, а її вістря спрямовувалося проти трудового селянства [34, 220].

Громадськість, політичні лідери та партії неоднозначно поставилися до аграрного законопроекту, виробленого земельною комісією О. Билимовича – В. Челіщева. На його адресу лунали й схвальні, й критичні відгуки, окремі з представників Білого руху Півдня Росії продовжували упродовж грудня 1919 – березня 1920 рр. надсилати на адресу Особливої наради, самого А. Денікіна ініціативи з удосконалення принципів аграрної політики.

Позитивне ставлення демонстрували кадети. Їм, за спостереженнями Н. Думової, імпонувало те, що у пакеті документів були відображені їхні наріжні принципи у справі вирішення аграрної проблеми. Насамперед йшлося про примусове відчуження земель від великих поміщицьких і казенних маєтків, продаж парцельованих угідь селянам, створення державного земельного фонду [35, 281].

Також схвалили аграрне законодавство на своїх з’їздах Харківський і Херсонський Союзи земельних власників. У телеграмі на ім’я А. Денікіна харків’яни повідомляли: “Вітаємо Ваше високопревосходительство... проголошені Вами принципи... вирішення аграрного питання як в інтересах поміщиків, так і селян повністю схвалюються зборами...” [36]. У резолюції з’їзду херсонців зазначалося: “З’їзд вважає за доцільне негайно надати допомогу державі безкоштовним відчуженням 1/10 кожної земельної власності, віддавши її у розпорядження Головнокомандувача ЗСПР генерала А. Денікіна. Стосовно питання про ставлення до селян, з’їздом обрано позицію миротворення...” [37].

Натомість категорично не сприйняли нове денікінське аграрне законодавство Союз Відродження Росії та соціалістичні партії. На початку жовтня 1919 р. їхня делегація на чолі з В. Мякотіним під час зустрічі з Денікіним наполягала на редакції як уже затверджених раніше “Правил...” про врожай 1919 р., так і окремих положень оновленого “Земельного положення”. Насамперед мова йшла про скасування норми розрахунку селян безпосередньо з поміщиками. Вони пропонували усунути великих землевласників від цієї процедури, а посередницькі функції передати державі. Цей же принцип делегація пропонувала покласти і в основу розрахунків за землю, відповідно до оновленого “Земельного положення” [38, 221]. А. Денікін промовчав. Опрацьовані нами історичні та історіографічні джерела не фіксують реакції генерала на подібні пропозиції. Однак на них згодом пристане П. Врангель.

З вимогами радикального перегляду пунктів “Земельного положення”, розробленого земельною комісією під головуванням О. Билимовича – В. Челіщева, виступили військові та цивільні високо посадовці – К. Соколов, Б. Енгельгардт, М. Шиллінг та ін. 2 та 16 грудня 1919 р. в Таганрозі відбувалися чергові наради уряду при Головнокомандувачу ЗСПР. Крім іншого, на них обговорювалося й аграрне питання. З доповіддю виступали К. Соколов та Б. Енгельгардт. Перший категорично заявив про потребу “визнати, легалізувати, фінансувати державою той земельний перерозподіл, що стався”. Б. Енгельгардт рекомендував “аграрну політику” замість “аграрного законодавства”. На початку 1920 р. із подібними міркуваннями до А. Денікіна звертався генерал М. Шиллінг [39, 196].

На цей раз лідер Білого руху Півдня Росії не відмовчувався. Як фіксують спогади сучасників тих подій, А. Денікін принципово погоджувався з рекомендаціями Б. Енгельгардта та подібними до них. Водночас вказував, що “немає такої соціальної групи, підтримкою якої можна було б заручитися, проводячи таку прямолінійну та практичну політику” [39, 196]. У такий спосіб він визнав зашкарублість більшості політичних сил із власного оточення.

У кінці листопада – на початку грудня 1919 р. ЗСПР вели запеклі оборонні бої по всій лінії фронту проти більшовиків, втрачаючи під ударами Червоної армії територію за територією. Об’єктивна реальність від влади Білого руху Півдня Росії вимагала вирішення нагальних проблем, зумовлених зміною ситуації. За таких обставин вирішення аграрного питання відсувалося на невизначену в часі перспективу. 30 грудня 1919 р. припинила

існування Особлива нарада як білогвардійський уряд. Створений замість неї Уряд проіснує до березня 1920 р. і більше опікуватиметься питаннями евакуації.

Отже, напрацюваннями земельної комісії під головуванням О. Билимовича – В. Челіщева завершилося розроблення аграрного законодавства уряду А. Денікіна. Проект був спрямований на розвиток міцних індивідуальних селянських господарств, що їх лідери Білого руху Півдня Росії розглядали як опору влади. Ліквідувати малоземелля селян планувалося шляхом купівлі-продажу відчужених надлишків поміщицьких володінь, кредитування, поширення агрономії. Основний зміст запланованих заходів свідчить, що вони носили прогресивний характер, відповідали інтересам середнього та заможного селянства, яке становило більшість тогочасного села, продовжували започатковані П. Столипіним тенденції. Їхнім ініціаторам, як і авторам, вдалося піднятися над вузькокласовими інтересами. А. Денікін, Особлива нарада комплексно підходили до вирішення аграрного питання, усвідомлюючи його соціально-економічне та суспільно-політичне значення. Вони не обмежувалися перерозподілом землі між селянами, вважаючи наріжним каменем своєї аграрної політики інтенсифікацію сільського господарства як галузі. Проте в законопроекті, розробленого земельною комісією О. Билимовича – В. Челіщева, абсолютно не йшлося про підтримку малозаможних і незаможних селян, які перебували у набагато скрутніших умовах, ніж "середняки" та "куркулі". Були обійдені увагою й раніше створені радгоспи. Йшлося лише про підтримку з боку уряду зразкових та високотоварних господарств.

Література

1. Корновенко С.В. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919–1920 рр.): історіографічний процес 1919–2000-х рр. – Черкаси, 2008. – 238 с.
2. Иллерицкая Е. Аграрный вопрос: провал аграрных программ и политики непролетарских партий в России. – Москва: Наука, 1981. – 165 с.
3. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – ФР. 355, оп. 1, спр. 51.
4. Назначение А.Д. Билимовича // Киевская Жизнь. – 1919. – № 24.
5. Ярошевич А. Из уроков прошлого // Там же. – № 36.
6. Жуков. Земельная реформа (Беседа) // Киевлянин. – 1919. – № 48.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 20, спр. 29.
8. Будберг. Цели и задачи Государственного земельного банка // Южный край. – 1919. – № 123.
9. Селянське Слово. – 1918. – 21 липня.
10. Голос Киева. – 1918. – 3 сентября.
11. Селянське Слово. – 1918. – № 21.
12. Державний Вістник. – 1918. – № 47.
13. Анцыферев А. К аграрному вопросу. "Хлебная валюта" // Новая Россия. – 1919. – № 45.
14. Мануилов А. К аграрному вопросу // Южный Край. – 1919. – № 130.
15. И.О. Земля народу // Вечерние Огни. – 1919. – № 36.
16. Польский земельный вопрос // Киевский день. – 1920. – № 2.
17. Невич И. Земля // Вечерние Огни. – 1919. – № 34.
18. Його ж. Успокойте тыл // Там же. – № 50.
19. Приказ Главнокомандующего Екатеринославскому, Харьковскому, Полтавскому, Курскому, Киевскому и Черниговскому губернаторам // Вечерние Огни. – 1919. – № 9.
20. Невич И. Деревня и Добрармия // Там же. – № 53.
21. Запрещение бесплатных реквизиций // Там же. – № 79.
22. Шульгин В. Тыл отстает от фронта // Киевлянин. – 1919. – № 10.
23. Його ж. В. Не обижайте село // Там же. – № 20.
24. Його ж. Земли и воли // Там же. – № 50.
25. Плетнев В. Что дает крестьянству Добровольческая армия // Заря России. – 1919. – № 1.
26. Заря России. – 1919. – № 1.
27. Державний архів Автономної Республіки Крим. – ФР. 60, оп. 1, спр. 177.
28. ДАРФ. – ФР. 355, оп. 1, спр. 33.
29. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 35.
30. ДАРФ. – ФР. 440, оп. 1, спр. 34.
31. И.О. Разрешение земельного вопроса в соседних странах // Вечерние Огни. – 1919. – № 46.
32. Южный край. – 1919. – №16.
33. Иоффе Г. Крах российской монархической контрреволюции. – Москва: Наука, 1977. – 320 с.
34. История гражданской войны в СССР: В 5 т. – Т. 4. Решающие победы Красной Армии над объединенными силами Антанты и внутренней контрреволюции (март 1919 г. – февраль 1920 г.). – Москва, 1959. – 444 с.
35. Думова Н. Кадетская контрреволюция и её разгром. – Москва: Наука, 1982. – 416 с.

36. В союзе земельных собственников // Южный край. – 1919. – 4 июля.
37. Резолюция съезда земельных собственников // Новая Россия. – 1919. – 15 октября.
38. Мякотин В. Из недалекого прошлого (Отрывки воспоминаний): V. В Одессе при добровольцах // На чужой стороне. – 1925. – Т. 11. – С. 205–235.
39. Соколов К. Правление генерала Деникина (Из воспоминаний). – Москва, 2007. – 304 с.

Аннотация. Корновенко С.В. Деятельность земельной комиссии А. Билимовича – В. Челищева (июль – ноябрь 1919 г.), неправительственные аграрные инициативы декабря 1919 – марта 1920 гг. Статья посвящена изучению малоизвестных аспектов аграрной политики правительства А. Деникина. На основе ранее неизвестных исторических источников проанализированы деятельность земельной комиссии А. Билимовича – В. Челищева (июль – ноябрь 1919 г.), содержание неправительственных инициатив декабря 1919 – марта 1920 гг.

Ключевые слова: правительство А. Деникина, земельная комиссия А. Билимовича – В. Челищева, аграрные инициативы

Summary. Kornovenko S.V. The Work of the O. Bylymovych – V. Chelischev Land Commission (July – November 1919), Nongovernmental Agrarian Initiatives of December 1919 – March 1920. The article investigates the undeveloped aspects of the agrarian policy pursued by the Denikin government. Having studied a number of little known historical sources the author analyzes the work and achievements of the O. Bylymovych – V. Chelischev land commission (July – November 1919) and the content of nongovernmental initiatives of December 1919 – March 1920.

Key words: Denikin government, O. Bylymovych – V. Chelischev land commission, agrarian initiatives

УДК 94(438)“1918/1926”

В.О. Калінчик

СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ІІ РІЧПОСПОЛИТОЇ (1922–1926 рр.)

Проаналізовано специфіку політичного життя Польщі в 1922–1926 рр., розглянуто практику функціонування польського парламентаризму. Простежено діяльність основних політичних партій у сеймі, їхню боротьбу з питань формування урядів, а також вирішення загальнодержавних проблем.

Ключові слова: ІІ Річпосполита, політична система, парламентська демократія, державний переворот

Конституція 1921 р. у відродженій Польській державі (ІІ Річпосполитій) запроваджувала парламентсько-представницький устрій і робила можливим поступ польської спільноти на шляху до демократизації громадсько-політичного життя. Протягом короткого часу вдалося не тільки практично “з нуля” сформувати всі основні інститути держави, а й, значною мірою, розбудувати їх за європейською моделлю. Розв’язання цієї та інших проблем відбувалося на складному історичному тлі, адже Польща переживала запізнилу економічну модернізацію, непростий процес державного інституювання, гострими були й міжнаціональні відносини.

Історіографія питання становлення та функціонування режиму парламентської демократії ІІ Річпосполитою 1918–1926 рр. охоплює праці радянських, українських та зарубіжних істориків. У польській літературі варто виділити дослідження С. Кутшеби, А. Прухника, В. Конопчинського, В. Комарницького. Ряд фахівців досить критично підходили до парламентської демократії зразку 1921 р. й аналізували цю модель із огляду на її інституційні недоліки та функціональні слабкості. Цей підхід був виражений у напрацюваннях В. Комарницького [1]. Такої ж традиції дотримувався відомий історик В. Конопчинський [2]. Дослідження А. Прухника [3] вирізняється ґрунтовністю характеристики партійної системи Польщі, аналізом співвідношення політичних сил в польських сеймах 1920–1930-х рр., а також містить систематизовані відомості про партійні перегруповування, злиття і розколи парламентських клубів і коаліцій. Важливим внеском у з’ясування практики функціонування парламентської демократії в Польщі 1918–1926 рр. стало дослідження М. Петшака [4]. Автор проаналізував взаємодію складових елементів цієї системи – парламентських політичних партій, уряду і глави держави. Істотний внесок у розробку проблем специфіки польського парламентаризму внесений А. Айненкелем [5–8].